

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI
IMAM BUKHARI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

Imom Buxoriy saboqlari

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal
Spiritual and educational, scientific-literary journal

№ 1 / 2021

2
BIZ
2000 - 2020
YOSH DAMIZ!

Ушбу сонда:

Шовосил ЗИЁДОВ. Сидқий Хондайлиқийнинг хаттотлик ва муҳрканлик фаолияти.....	3
Отабек МУҲАММАДИЕВ. “Лубобул Калом” асарида Аллоҳга жиҳат ва маконни нисбат бериш масаласи.....	4

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Ҳакима САЛОМОВА. Шамс Табризий ва Жалолиддин Румий.....	7
Жамолиддин ЖҶРАЕВ. Алишер Навоий асарларида қўлланилган поэтик деталлар.....	9
Замирахон ИСАҚОВА. Ориф, ирфон ва маърифат муштараклиги.....	10
Суннатилло РАХМОНОВ. Нақшбандия ва Мавлавия тариқатлари: умумийлик ва хусусийлик.....	13
Машраб ХИДИРОВ. Тилшуносликда Маҳмуд Замахшарий асарларининг ўрни.....	16
Абдувоси ҒАНИЕВ. Аллома Убайдуллоҳ ибн Масъуд Садруш Шарийанинг ҳаёти ва илмий мероси.....	18
Ўзал САЛИМОВА. Абдурраҳмон Самарқандийнинг «Абу Лайс ҳикматлари» асаридаги баҳс-мунозара юритиш одобининг ахлоқий жиҳатлари.....	20
Малика НОРОВА. Сайфиддин Бохарзий рубоийларида ахлоқий ва маънавий фазилатларнинг акс этиши...22	22
Отабек БАХРИЕВ. Имом Бухорий фикҳ борасида таянган далиллар.....	25
Гавҳар ИСТАМОВА. “Насойимул муҳаббат”да Робиаи Адавия сиймоси.....	27
Ойбек РАШИДОВ. Большевикларнинг Ўзбекистондаги таълим тизими ва мамлакатимиз зиёлиларига қарши мафкуравий кураши.....	29
Баҳодиржон АЗАМОВ. Қуръон, ҳадис ва ҳикматлардаги масалларни бадиий услубда баён қилган мўтабар манба.....	32
Зарина ҲИММАТОВА. Сўфи Оллоҳёр асарларида устознинг улуғлиги ҳақида.....	34
Абдувоҳид НУРИДДИНОВ. Бобур ва Махдуми Аъзам.....	36
Зафар ФАХРИДДИНОВ. Ҳаким Термизийнинг “Таҳсил назоирил Қуръон” асари борасидаги замонавий тадқиқотлар.....	38

НОДИР МАНБАЛАР

Усмонхон МУҲАММАДИЕВ. “Таъвилотул Қуръон” қўлёзмалари ва уларнинг тадқиқ этилиши.....	41
Сарвар САИДОВ. Ибн Муқаффа асарларида ислоҳотчилик ғоялари.....	43
Абдушукуржон МУРАТОВ. Умар Насафийнинг тафсир илмига оид илмий мероси ва “Тайсир фи Тафсир” асарининг юртимиз фондларида сақланаётган нусхалари.....	45
Саодат ҲАМРОЕВА, Фирюза ШИРИНОВА. Хожагон таълимотининг манбалар ёрдамидаги таҳлили.....	46

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Зоҳид МАДРАҲИМОВ, Фазлиддин МАМАСИДИҚОВ. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари.....	48
Маҳмуд НАСРУЛЛАЕВ. Мамлакатимизда дастлабки мадрасалар вужудга келишининг шарт-шароитлари...51	51
Зухра АРИПОВА. Мамлукларнинг Мисрдаги ҳукмронлиги: Султон Зоҳир Бейбарс даври (1260-1277).....	53
Зилола САФАРОВА. Тинчлик бебаҳо, хотира муқаддас.....	56
Сайёра ТУРАЕВА. Бухоро хонлигида тоғ-кон ишлари тарихи.....	58
Ойбек ҚЛИЧЕВ. Дипломатик муносабатлар тарихини ўрганиш манбаси.....	60
Алишер ИСМАИЛОВ. IX-XII асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан юксалишининг асосий хусусиятлари.....	63
Bobir ИМАМОВ. Historical stages of diplomatic relations between Uzbekistan and Turkey (1991-2019 years)...65	65
Л.Т. ХАСАНОВА, Т.Р. ЭРНАЗАРОВ. Культурное наследие Узбекистана – на золотых страницах истории.....	68
Хушнудбек МАМАДАЛИЕВ. Қўқон хонлиги шаҳарлари (XIX-XX аср бошлари).....	69
Хуршида АШУРОВА. Особенности социально-политических идей джадидов Самарканда.....	71
Тоҳир ЭВАДУЛЛАЕВ. Самарқанд зиёрат туризмнинг ривожланишида табаррук қадамжоларнинг ўрни...73	73
Ўктам БЕРДИЕВ. Тарих фани предмети, тарих фанларининг туркумланиши ва тарихий билишда фанлараро алоқадорликлар.....	75
Umidjon ВАҚОУЕВ. Buxoro amirining Shirbudun saroyi.....	78

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Умиджон ҚЎШАЕВ. Диний тоқатлилик ва бағрикенглик: Уйғунлик ва ўзига хослик.....	80
82..... نصرالدين بن محمد بيكوف. حكم الإسلام في إجارة الأرحام	82

Маъмуржон ЭРКАЕВ. Ислом ҳуқуқида ижаранинг мазмун моҳияти.....	85
Санжар МУРОДОВ. Футувват – гўзал ахлоқ тимсоли.....	87
Марғуба ҚУРБОНОВА. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” асарида тарбия масалалари.....	88
Исмаил ХАУТИЕВ. Передача награды за благие дела усопшим.....	90
91.....	حكم العمليات الجراحية التجميلية للوجه في الإسلام
Мухиддин АЛЛАНАЗАРОВ. Таботабойнинг ислом тафаккури тарихидаги ўрни.....	93

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Ақтамкул САМАДОВ, Отабек МАҲАММАТОВ. Глобал медиаоламнинг ёшлар маънавий-мафкуравий хавфсизлигига таъсирини баҳолаш.....	95
Моҳира АБДУЛЛАЕВА. Интернетда терроризмнинг намоён бўлиш шакллари.....	97

ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТ

Соҳиба ЯЗДОНОВА, Жанибек ТАНИҚУЛОВ. Жамоатчилик фикрини шакллантиришда педагогик-дидактик усулларнинг роли.....	99
Фотима ПРИМОВА. Маданиятли инсонни тарбиялаш – муҳим маънавий-маърифий вазифа.....	100
Ойбек СИРОЖОВ. Глобаллашув шароитида Марказий Осиёда минтақавий ҳамкорлик зарурияти.....	102
Фаррух УСМОНОВ. Фан этикасида олимнинг ижтимоий ва илмий масъулияти.....	104
Жавлон ҚУЧҚОРОВ. Тарихни диалектик маданий тушуниш миллий ғоя ва демократик ўзгаришлар диалектикасининг методологик асоси сифатида.....	105
Моҳира МИРЗАЕВА. Буюк Ипак йўлининг Шарқ ва Ғарб ижтимоий-маданий, диний алоқалари интеграциялашувидаги аҳамияти.....	108
Фарҳоджон БОЙМАТОВ. Туризмнинг миллатлараро ижтимоий коммуникация жараёнида тутган ўрни.....	110
Азиза ЭГАМБЕРДИЕВА. Жамият тараққиётида миллий ғоя ва мафкуранинг ўзаро алоқадорликда намоён бўлиши.....	112
Ақбар САФАРОВ. Миллий тараққиётимиз ва янгиланишларнинг концептуал асоси.....	114
Жонибек БОЙСУНОВ. Маънавий маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётида тутган ўрни.....	114
Нурмуҳаммад ҚАРШИЕВ. Сиёсий партияларнинг демократияга асосланган фуқаролик жамиятини барпо этишда муҳим сиёсий институт сифатидаги аҳамияти.....	118
Хонзода МАДАЛИЕВА. Муқаддаслик категорияси ва унинг тарихий-ретроспектив ривожини.....	121
Элёр АЛИМКУЛОВ. Ўзбекистон ҳудудида илк мозий эътиқодлар билан боғлиқ диний-мистик рамзлар (диний эътиқодлар узвийлиги ва дуализм кўринишлари мисолида).....	123

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Бахтиёр ТУРАЕВ. Вақтнинг онтологик моҳияти ҳақида икки мақола.....	125
Комил ҲАЙДАРОВ. Нақшбандийлик фалсафасининг маънавий қадриятлар такомиллигига таъсири.....	127
Сойибназар КАРИМОВ. Кубровийлик тариқатининг фалсафий асослари.....	129
Ҳакимбек ЁРҚУЛОВ. Абу Ҳомид Ғаззолийнинг гносеологик қарашлари.....	132
Феруза БОЗАРОВА. Иммануил Кант трансцендентал эстетикаси.....	134
Ш.А. НАМАЗОВА. Социально-философские аспекты узбекской музыкальной культуры в эпоху Третьего Ренессанса.....	137
Сарвар АБДУЛЛАЕВ. Инсон эркинлиги категорияси ва унинг асослари ва кафолатлари (ҳуқуқий, фалсафий ва диний қарашлар уйғунлиги).....	138
Махсуд ТОШБОБОЕВ. Сунъий интеллектнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши: тадқиқий йўналишлар таснифи.....	141
Умида НУРМАТОВА. Мутолаа – билиш предмети сифатида.....	142
Нафиса ЭГАМБЕРДИЕВА. Алишер Навоийнинг эстетик меросида миллий ғоя масалаларининг фалсафий таҳлили.....	144

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Сардорбек МИРЗАХАЛОВ. Ёшларни иш билан таъминлашда тадбиркорлик фаолиятининг ўрни (Фарғона вилояти мисолида).....	147
--	-----

ИЛМ-ФАН ЮТУҚЛАРИ

Д.И. ВАСИЕВА. Таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик.....	149
---	-----

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА САВДО МУНОСАБАТЛАРИ

ЗОҲИД МАДРАҲИМОВ

НамДУ, Тарих кафедраси доценти, т.ф.н.,

ФАЗЛИДДИН МАМАСИДИҚОВ

НамДУ талабаси

Бухоро хонлигидаги сиёсий бошбошдоқлик натижасида XVIII аср бошларида Фарғона водийсида мустақил Қўқон хонлиги ташкил топади. Қўқон хонлиги сиёсий тарихини (1709-1876) шартли равишда тўрт босқичга бўлиш мумкин:

1. Хонликнинг шаклланиш даври (XVIII асрнинг 50-йиллари). Бу даврда Қўқон хонлиги асосан Фарғона водийсидан иборат бўлиб, ҳукмдорлар салтанатни бирлаштириш, ички низоларга барҳам бериш, ташқи душманга қарши курашиш, мамлакат мавқеини мустаҳкамлаш билан машғул бўлган.

2. Тараққиёт даврининг бошланиши (XVIII асрнинг 60-йилларидан аср охиригача). Бу асосан Норбўтабий (1763-1798) ҳукмронлик қилган давр бўлиб, хонлик ҳудуди кенгайган, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксала бошлаган. Мамлакат Марказий Осиёда ўз мавқеига эга бўлиб борган.

3. Тараққиёт даври (XIX асрнинг биринчи ярми). Олимхон (1798-1810), Умархон (1810-1822), Муҳаммадалихон (1822-1842) каби ҳукмдорлар даврида хонлик ҳудуди кенгайиб, шимолдан қозоқ чўллари ва у орқали Россия, ғарбдан Бухоро амирлиги, чўл зоналари орқали Хива хонлиги ҳудуди, шарқдан Қашқар ерлари билан чегарадош бўлиб, жанубий ҳудудлари Помир тоғларига туташиб кетган. Хонлик Марказий Осиёда сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш билан бирга иқтисодий жиҳатдан ҳам анча юксалган.

4. Таназзул даври (XIX асрнинг 50-70 йиллари). Бу даврда ички низолар ва ташқи урушлар авжига чиққан. Мамлакат сиёсий ва иқтисодий таназзулга юз тутган. Тахт учун курашлар кучайиб, ҳукмдорлар тинимсиз алмашиб турган. Ҳатто Художоннинг ўзи уч марта (1845-1858, 1862-1863, 1865-1875) тахтга ўтириб, ички низолар оқибатида уч бора ундан кетишга мажбур бўлган. Ташқи душмандан хонлик ўзини муҳофаза қила олмаган. Оқибатда дастлаб 1842 йили Бухоро амирлиги Қўқон хонлигини вақтинча босиб олган бўлса, 1876 йили Россия империяси хонликка барҳам берган.

Мамлакат иқтисодий ҳаёти мана шундай сиёсий воқеаликлар тизимида шаклланиб, ривожланиб борган. Марказлашган давлатнинг салоҳияти кучли бўлган йилларда иқтисодий ҳаёт тараққиёти, уни ташкил этган хунармандлик ва савдонинг ривожига яққол кўзга ташланади. Шу даврларда янги бозорлар, савдо расталари, дўконлар қурилиб, мавжудлари таъмирланган. Ўз навбатида савдо-сотик тартибга солинган. XVIII асрнинг иккинчи ярмида сиёсий мавқеини тиклаб олган Қўқон хонлигида ўз пул муомаласи мавжуд бўлган ва товар-пул муносабатлари назорат остига олинган. Савдо хонлик иқтисодининг ажралмас қисми ҳисобланиб, муҳим даромад манбаи бўлган. XIX асрнинг 70 йилларида хонликда бўлган рус дипломати ва этнографи А.П.Хорошихин Қўқон хонлиги аҳолисининг савдо-сотикқа муносабати ҳақида "...20-30 руб. пули бўлган сарт дарров тижорат ишларига киришади" [1: 103], деган эди.

Қўқон ҳукмдорлари Шохруҳбий (1709-1721), Абдурахимбий (1721-1734) ва Абдукаримбий (1734-1750) янги давлатнинг сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш, ички ва ташқи душманларини бартараф этиш билан машғул бўлгани боис улар даврида хонликнинг иқтисодий-ижтимоий аҳволи унча яхши эмас эди. Бу даврда аънанавий савдо муносабатлари амалга оширилган эса-да, тартибсиз ва деярли назоратсиз бўлган. Эрдонабий (1750-1752, 1753-1762) давридан бошлаб иқтисодий ҳаёт яхшиланиб, аҳоли фаровонлиги ошиб борган. Тарихчи Маҳмуд Ҳаким Яйфоний (1850-1930)нинг ёзишича, Эрдонаҳон даврида халқ фаровон яшаган. Хоннинг хулқ-атворидан одамлар миннатдор бўлган [2].

Норбўтабий (1762-1798) тахтга ўтирганидан сўнг хонликнинг нисбатан кенгроқ тараққиёт даври бошланган. Қўқон хонлиги ҳудудлари кенгайиб, Ўрта Осиёда мавқеи юксала борган. Ички ва ташқи савдо тараққий этган. Тарихчи Мулла Олим Маҳдум Ҳожи Қўқон хони Норбўтабий ҳукмронлигига қуйидагича таъриф берган: "Ул хоннинг замонида ҳеч бир тарафдан ташвиш, бетинчилик, қимматлик ва қаҳатчилик бўлмабдур. Пулни ул хоннинг замонида жорий қилишибдур, ҳамма халқнинг омборхонасидаги ғаллани ҳеч ким пулга со-

тиб олмай, фуқароларга бахшиш қилмоқдин ўзга чора тополмабдурлар. Бул тариқа арзончилик ва кенгчилик атрофдаги вилоятларга эшитилиб, кўп халқнинг Хўқандга келишига сабаб бўлиб, Фарғонанинг обод бўлишига боис бўлибдур" [3: 56]. Ушбу таърифни Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг асаридан ҳам кўриш мумкин. Унда: "...ҳамма бадавлат ва тенг, ҳар уйда омбор тўла ғалла эди ва ғаллани бекор бермоқдан бўлак чора йўқ эрди. Бир тангага бир қўй берур эди ва қаро пулни Норбўтахон чиқарди ва жорий қилди. Ҳар тарафдан мусофирлар келиб, бу жойга жам бўлиб қолар эди", деб қайд этилган [2]. Мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандий эса, Норбўтабий ҳукмронлиги даврида ички ва ташқи вазият яхшиланиши савдонинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатганини таъкидлаган [4: 40-45].

Олимхон (1798-1810), Умархон (1810-1822) ва Муҳаммадалихон (1822-1842) ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлиги тараққиёти янги босқичга кўтарилган. Хонлик Ўрта Осиёдаги энг йирик давлатлардан бирига айланган. Иқтисодий ҳам юксалиб, ички ва ташқи савдо тараққиёти аҳоли фаровонлигида ўз аксини топган.

Мамлакат бозорларига шаҳар ва қишлоқ аҳолиси деҳқончилик ва хунармандлик маҳсулотлари, тоғли ҳудуд аҳолиси ва кўчманчи чорвадорлар чорва ва чорвачилик маҳсулотларини олиб чиққан. Маҳаллий савдогарлар хонликнинг чекка қишлоқларига бориб, ўша ҳудудларда етиштириладиган ёки тайёрланадиган маҳсулотларни арзон баҳода улгуржи сотиб олган ва шаҳар бозорларига келтирган. Ўз навбатида хунармандларнинг молларини сотиб олиб, ўзлари бозорма-бозор, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ сотиб юрувчи савдогарлар ҳам фаолият юритган.

Тукин-сочинлик ва арзончилик ҳақида тарихчи Муҳаммад Азиз Марғилоний: "Қўқон хонлари вақтида Фарғона аҳли орасида пул оз ва нарх арзончилик эди. Ёз фаслида бир арава ҳандалак икки ярим тангадан 5 тангагача турган, бир арава қовун 3,5 тангагача сотилган, бир сават ўрик уч мири ва 1 танга, бир чакса (чакса – 1/3 пудга тенг оғирлик ўлчов бирлиги. Бир пуд – 16,3 кг.га тенг) гуручнинг баҳоси бир тангадан икки тангагача, бир чакса тоза ун бир тангадан зиёдроқ, тоза писта эллик пайса (пайса бу – ерда танганинг майда пули ўрнида келтирилган)дан бир тангагача, тоза сариқ мағиз юз пайсагача, қандак ўрик, сабзи ва пиёзни бир пулдан олти пулгача харид қилиниб, зўрға кўтариб кетардингиз, бир тангага 40 чақа берур, бу чақани ҳамёнингизга солиб бозорга бориб то кечгача сарф қилишингиз мумкин ва ҳаммаси сарф бўлмасдан қайтиб ҳам келади" ва яна "...бозорларда нархлар арзонлиги учун фуқаролар подшолик ҳақларини ўз вақтида жамлаб беролмасдан кўп қийналардилар", деб ёзган эди [5: 71].

Хонликнинг йирик шаҳарларида ҳафтасига икки-уч марта, кичикроқ шаҳар ва катта қишлоқларда, бир-бирига яқин бўлган бир нечта кичик қишлоқ туташган жойларда эса бир марта бозор бўлган.

Қўқон шаҳри хонликнинг йирик иқтисодий маркази бўлиб, ички савдода ҳам муҳим аҳамият касб этган. 1813-1814 йилларда хонликда бўлган рус дипломати ва шарқшуноси Филипп Назаровнинг ёзишича, Қўқон марказида тошдан қурилган учта бозор бўлган ва уларда ҳафтада икки марта бозор ташкил этилган [6: 76]. 1830 йилда Қўқонда бўлган рус шарқшуноси Н.И.Потанин хонлик пойтахтида 6 бозор бўлганини айтган [7: 281]. Номаълум муаллиф маълумотида кўра, XIX асрнинг 40-йилларида Қўқонда мавжуд 6 бозорнинг 2 тасида маҳаллий, 4 тасида турли ҳудудлардан келган савдогарлар савдо қилган [8: 213].

Қўқон бозорларининг баъзилари Ўрта Осиёда мавжуд аънамага кўра, усти ёпиқ бўлиб, иссиқ ва совуқ мавсумлар учун қулай эди. Қўқон бозори Бухородагидан сўнг Ўрта Осиёдаги энг яхши бозор бўлган.

Ўрта Осиё шаҳарларига хос тарзда Қўқоннинг асосий бозори шаҳарнинг марказида, турли кўчалар туташган ерда жойлашган ва "Катта бозор" номи билан танилган. Рус шарқшуноси А.Л.Кун 1875 йил пойтахтга келган даврда бу бозорда 2000 атрофида дўкон бўлганини қайд этган [9: 61-62]. Асосий бозор маҳсулот турларига қараб, алоҳида савдо расталарига ёки кичик бозорларга бўлинган.

Қўқон шаҳарлари бозорларидаги дўконлар уч турга: хукмрон сулола вакиллари ва турли амалдорларга тегишли, хусусий ва вақф дўконларига бўлинган. Архив маълумотларига қараганда, хонлик тугатилиши арафасида Қўқон шаҳри бозорларида 1911 савдо дўкони бўлган, уларнинг 599 таси хукмдорга қарашли, 1312 таси хусусий ҳисобланган [10].

Рус шарқшуноси Н.Пантусов маълумотларига кўра, Худоёрхон хукмронлиги даврида пойтахтдаги карвонсарой, дўкон, ҳаммом ва бошқа ижтимоий иншоотларнинг аксар қисмидан солиқ олинмаган. Чунки, уларнинг асосий қисми хонга қарашли бўлган ёки вақф мулклари ҳисобланган [11]. Хусусан, шу даврда шаҳардаги 10 карвонсаройнинг 5 таси хонга тегишли бўлган [12: 201]. Дўконлар савдогарларга ижарага берилган. 1874 йилда Қўқондаги 575 савдо дўконидан хон хазинасига 2131 тилло даромад тушган [13].

Қўқон хонлиги бозорларида энг йирик савдо очиқ бозор майдонларида амалга оширилган бўлса, карвонсаройларда нисбатан қиммат моллар, чет эл моллари ва улгуржи моллар савдоси амалга оширилган. Қўқон бозорлари савдогар ва харидорлар билан гавжум бўлиб, биргина майда савдо-сотик ишлари билан асосий бозорда 600 нафар атрофида савдогар шуғулланган [12: 200].

Хонлик иқтисодий ҳаёти анча мўътадил кўрсаткичга эришган XIX аср ўрталарида эса, Қўқонда бозор ҳафтада уч кун – чоршанба, пайшанба ва якшанба кунлари эрта-лабдан кечгача давом этган. Чоршанба асосий бозор куни ҳисобланиб, шу куни хонлиқнинг турли шаҳарлари ва қўшни худудлардан савдогарлар келган.

Маҳаллий аҳоли Қўқон бозорларига ҳунармандлик ва деҳқончилик маҳсулотларини олиб чиққан. Шунингдек, хонлиқнинг турли худудларида тайёрланган ва етиштирилган маҳсулотларнинг сараси Қўқон бозорларида сотилган. Қўқон бозори Фарғона водийсига қўшни худудлардан кириб келаётган молларни тарқатувчи асосий марказ бўлиб, унинг бозорларида хонлиқнинг турли худудларидан келган савдогарларни кўриш мумкин эди.

Қўқон хонлигининг энг йирик ва бой бозорларидан бири Тошкентда жойлашган ва у маҳаллий ҳунармандлик, деҳқончилик, боғдорчилик маҳсулотлари билан бирга Россия ва қозоқ даштларидан келтирилган моллари билан ҳам машҳур бўлган.

XVIII-XIX асрларда Тошкентдаги Себзор, Қўкча, Бешёғоч, Шайхонтоҳур даҳаларининг ўз бозорлари бўлиб, энг йирик бозор шаҳар марказида, тўрт даҳа кўчалари кесишган ерда жойлашган ва Жўба (ёки Жўва) бозори (ҳозирги Чорсу) деб аталган. Тарихчи Муҳаммад Солиҳ таърифига кўра, "Бозорнинг дўкон-расталари Чорсудаги қандолатпазлик дўконигача давом этади. Рамазон ойида бу ерда кечаси ҳам бозор бўлиб, халқ савдо-сотик, ҳар хил ўйин-кулги қилган" [14: 40].

Жўба бозорида XIX аср бошларида асосий расталар ва карвонсаройлардаги дўконлар қўшиб ҳисобланганда 3000 дан ортиқ дўкон мавжуд бўлган. XIX асрнинг 60-йилларида бозорнинг бўйи 400 саржин (1 саржин 2,13 метрга тенг) эни 100 саржин бўлиб, унда 16 карвонсарой, 2400 дўкон жойлашган. Шаҳар бўйича дўконлар сони 4548 тага етган [15: 39]. Уларнинг йиллик ижараси 2-4 тилло бўлган [15].

Тошкент марказий бозори маҳсулот турига қараб расталарга бўлинган. XIX асрнинг 60-йилларида қирққа яқин раста [15: 40-42] бўлган.

Тошкентда Қўқондаги каби ҳафтада уч марта – чоршанба, пайшанба ва якшанба кунлари бозор бўлган. Якшанба куни катта бозор бўлиб, саррофлик дўконлари ҳам фаолият юритган [16].

Тошкент бозори – Хўжанд, Бухоро, Қўқон, Марғилон ипак матоларининг ўзаро рақобат қиладиган маркази ҳисобланган. XIX асрнинг ўрталарида Фарғона водийсидан Қўқон орқали Тошкентга ҳар йили 10-15 минг туяда пахта, қоғоз, хом ипак ва ипак матолар, қуритилган мева келтирилган. Намангандан Тошкентга эса 500 туяда қуритилган мева, 1000 туяда ипак ва ипак матолар, рўян бўёғи ва бошқалар олиб борилган [17:

48-49].

XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсига Тошкентдан ҳар йили 10 мингдан ортиқ туяда ғалла, темир, пўлат, чўян, мис ва улардан ясалган буюмлар, шакар, чарм, мўйна ва бошқа рус саноат моллари, қозоқ даштларидан чорва олиб келинган. XIX асрнинг ўрталарида водийдан Тошкентга 4 миллион 580 минг рублик мол олиб келинган бўлса, Тошкентдан 2 миллион 375 минг рублик мол олиб кетилган. Бу даврда Тошкент ва Қўқоннинг йиллик савдо айланмаси 7 миллион рублга тенг бўлган [18: 48].

XIX аср бошларида Наманган ҳам ўзининг бозорлари билан машҳур бўлиб, у ҳунармандлик ва боғдорчилик маҳсулотлари савдоси ҳамда тоғли қирғизлар билан олиб борилган савдода муҳим аҳамиятга эга бўлган. XIX асрнинг 60-йилларида шаҳарда Худоёрхон 500 дўкондан иборат йирик бозор қурдирган. Ҳар бир дўкон йилига 5 тиллодан 10 тиллогача даромад келтирган [19]. А.Л.Кун 1875 йилда Наманганда 1000 дан ортиқ савдо дўкони бўлганини ёзиб қолдирган [20: 64].

Наманганнинг асосий бозори хонлиқнинг йирик шаҳарларида бўлгани сингари маҳсулот турларига қараб, расталар ва кичик бозорларга бўлинган. Шаҳар бозорида майда савдо ҳар куни олиб борилган бўлса, йирик бозор Қўқон ва Тошкент бозорларидаги каби ҳафтада бир неча кун – шанба ва якшанба кунлари саҳардан то кечгача, йил бўйи давом этган [21: 43-47].

Марғилон ташқи савдода муҳим ўринга эга бўлган ўзининг ипак ва ярим ипак матолари билан савдо қилинадиган бозори билан хонлиқнинг бошқа бозорларидан ажралиб турган. Қўқон хонлари буни инобатга олган ҳолда, Марғилон бозорига катта эътибор берган, уни кенгайтирган ва янги раста, дўкон ва карвонсаройлар қурдирган. Худоёрхоннинг сўнгги хукмронлик даврида (1865-1875) Марғилонда 2246 дўкон бўлган ва уларнинг 489 таси хукмрон сулолага қарашли, 686 таси вақф мулки, 1071 таси хусусий ҳисобланган. Бу дўконларнинг 214 тасида гўшт, 401 тасида мева-сабзовот, қуруқ мева, 109 тасида пойабзал, 46 тасида ипак мато, 3 тасида ип-газлама, 81 тасида чопон, 86 тасида мануфактура моллари, 140 тасида атторлик маҳсулотлари, 4 тасида кумуш буюмлар сотилган [22: 332-334]. Марғилон бозорида майда савдо ҳар куни, пайшанба ва якшанба кунлари асосий катта бозор фаолият кўрсатган [23: 137].

Хонлиқда ўзининг бозорлари билан машҳур бўлган марказлардан бири Андижон эди. Унга рус шарқшуноси П.И.Небольсин бундай таъриф берган: "Андижон хонлиқнинг йирик шаҳарларидан, у ерда савдо ривожланган, бозорларида Бухоро, Хўжанд, Қўқондан келган савдогарларни кўриш мумкин" [24: 299]. Шаҳар марказида жойлашган бозорда (XIX асрнинг 70-йилларида) 1000 дан ортиқ дўкон мавжуд бўлган [25: 64]. Бозор маҳсулот турларига қараб, алоҳида расталар ва кичик бозорларга бўлинган. Шаҳар шимолида от бозори, жанубида қўй бозори, марказида пойабзал бозори, атторлик, бўйра, ширмонпазлик расталари фаолият юритган.

Андижонда душанба ва якшанба кунлари бозор бўлган ва хонлиқнинг турли худудларидан, шунингдек, қўшни мамлакатлардан савдо карвонлари келган. Ҳафтанинг бошқа кунлари бозорда майда савдо-сотик ишлари олиб борилган.

Қўқон хонлигининг чегара худудида жойлашган ва йирик савдо шаҳарларидан бири Ўш хонлиқнинг Қашқар ва қирғизлар билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган ва унинг бозорларида маҳаллий ҳамда турли худудлардан келган савдогарларни кўплаб учратиш мумкин бўлган. 1812 йилда Ўшда бўлган ҳинд савдогари Мир Иззат Улланинг ёзишича, Ўш Қўқон – Қашқар йўлидаги йирик шаҳар бўлган, бу ерда турли мамлакатлардан келтирилган моллар айирбошланган, сешанба куни катта бозор бўлган [26: 48-49].

XIX аср ўрталарида шаҳар марказида 1000 га яқин савдо дўкони мавжуд катта бозор бўлган. Ўш бозори марказидан ўтган Оқ Бура дарёси қирғоғида усти ёпиқ бозор – Тим мавжуд бўлган. Дарё қирғоқларини 900 метрли осма кўприк бирлаштириб турган ва икки соҳилда бозор расталари жойлашган [27: 119-120]. Ўшдаги қўй бозори Қўқон хонлигидаги машҳур чорва бозорларидан бўлган [28: 83].

Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бири Хўжандда пайшанба ва чоршанба кунлари бўладиган бозорларнинг 14 та майдони бўлган. Уларда майда савдо амалга оширилган. Пайшанба бозори шаҳар шарқида, чоршанба бозори эса

жануби-шарқида жойлашган. Пайшанба бозорида 510, чоршанба кунгида 280 дўкон бўлган. Хўжандда ҳафтада уч кун – чоршанба, пайшанба ва жума бозор кунлари ҳисобланган [29: 98]. Шаҳар марказида тўрт кўча кесишган чорраҳанинг яқинида усти ёпиқ бозор – Тим мавжуд бўлган ва у Хўжанд бозорининг маркази ҳисобланган [30: 61-66].

Қўқон хонлигининг Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Сайрам шаҳарлари ҳам ўз бозорлари билан машҳур ҳисобланган. Бу шаҳарлар Ўрта Осиё – Россия қарвон йўлларида жойлашган бўлиб, рус моллари ва қозоқ чорваси ҳамда чорвачилик маҳсулотлари билан таниқли эди. Рус шарқшуноси В.В.Вельяминов-Зернов XIX аср ўрталарида Туркистонда катта бозор ва 3 қарвонсарой бўлган [31: 45], деб маълумот берган.

Россия истилоси арафасида Чимкентнинг ғарбидаги катта бозорда 220 дўкон бўлган. Бундай дўконлар қарвонсаройларда ҳам бор эди. Ҳар бирининг йиллик савдо айланмаси 1000-5000 рубль, бозорники эса 250-300 минг рубль бўлган [17: 35].

Ўрта Осиё хонликларида хос равишда Қўқон хонлиги бозорларида ўғирлик ҳолатлари жуда кам рўй берган ва бундай жиноятга қаттиқ жазо қўлланган. Хусусан, 1814 йили хонликда бўлган Филипп Назаровнинг ёзишича, қўй ўғирлаган кишининг бармоқлари кесилган ва қайнаб турган челақка тиқилган, кейин эшакка тескари ўтқизилиб, бозор айланттирилган. Тарозидан урган киши эса яланғоч ҳолда бозорда қамчилаб юрилган [32: 60]. Бу каби кескин чора-тадбирлар бозорларда харидор ва сотувчиларнинг эркин ҳаракат қилишига имконият яратган.

Қўқон хонлари XVIII асрнинг 70-йилларига қадар мамлакатнинг сиёсий мустақиллигини сақлаб қолиш ва ички урушларнинг олдини олиш билан машғул бўлган. Шу боис ички савдо муносабатларидаги олди-сотди жараёни қўшни

хонликлар пуллари, асосан Бухоро тангалари ва мол айирбошлаш орқали амалга оширилган. Норбўтабий Қўқон тахтига ўтирганидан сўнг пул ислохотини амалга оширган. Маълумотларга кўра, Норбўтабий мис (фулс) чақалар зарб эттирган ва улар халқ орасида “қора пул” деб аталган. Тарихчи Ниёз Муҳаммад Хўқандий маълумотида кўра, Норбўтабийнинг 1 қора фулс тангасига қўй берилган [33: 67].

Норбўтабийдан сўнг хонлик тахтига чиққан ҳар бир хон ўз номидан янги пул зарб эттирган ва эскисини йиғиштириб олган. Қўқон хонлари кўпроқ чақа пул, баъзилари олтин танга зарб эттирган. Хусусан, Норбўтабий мис чақа, Олимхон мис чақа ва кумуш танга, Умархон дастлаб мис ва кумуш танга ҳамда ҳукмронлигининг сўнги йилларида яна пул ислохоти ўтказиб, хонлик тарихида илк бора олтин тангаларни муомалага киритган. Муҳаммадалихон ўз ҳукмронлиги давомида икки марта пул ислохоти ўтказиб, мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирган. Шунингдек, Шералихон, Худоёрхон, Маллахон ҳам мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирган. Ҳатто бир неча ой ҳукмронлик қилган Шоҳмурод олтин ва кумуш, Саййид Султон олтин, кумуш ва мис, Пўлатхон ва Насриддинбек эса кумуш тангалар зарб эттирган.

Қўқон хонлигида қалбаки пул ишлаб чиқаришга қарши жиддий чоралар кўрилган. Архив маълумотларига кўра, хонлик фуқароси Ҳосилбек Холназаров қалбаки тангалар ишлаб чиқаргани аниқлангач, таъқиб остига олинган. У хонликдан қочишга муваффақ бўлган. Уни қўлга олиш учун қўшни хонликларга хон номидан махсус мурожаатномалар юборилган. Қўқон хонлигида танга-пул ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш билан меҳтар шуғулланган [34].

Шунингдек, Қўқон тангалари билан бир қаторда Ўрта Осиё бозорларида Бухоро, Хива, Россия ва Қашқар пуллари ҳам муомалада бўлган. Бу эса ўз навбатида мамлакатда ўзига хос пул-товар тизими шаклланишига олиб келган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хорошхин А. П. Сборник касающихся Туркестанского края. – СПб., 1876.
2. Махмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Ғ.Фулом номидаги вилоят адабиёт музейи. ҚП. 4101. 7 а-варақ.
3. Мирзо Олим Маҳдум Хожи. Тарихи Туркистон. –Т.: Янги аср авлоди, 2008.
4. Мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Тарихи Шохрухи. – Казань, 1885.
5. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. – Т.: Маънавият, 1999.
6. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: 1968.
7. Потанин Н.И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830) // ИРГО. Том V. Часть XVIII. – СПб., 1856.
8. Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорского Русского Географического общества. – СПб., 1849. Кн. III.
9. Кун А.Л. Очерк Кокандского ханства // Известия РГО. Том XII. – СПб., 1875.
10. ЎзР МДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 25 – 26-варақ.
11. Пантусов Н. Сборы пошлины в бывшем Коканском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. № 17.
12. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – Т.: 1973.
13. Пантусов Н. Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. №13.
14. Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавфсифида. – Т.: 1983.
15. Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб., Тип. Майкова, 1867.
16. ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 8-варақнинг орқаси.
17. Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб., 1867.
18. Махкамов А.А. Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии с Россией сопредельными странами в XIX начале XX веков. Дисс...канд... ист.. наук. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 1988.
19. ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 122-иш, 9 - 9-варақнинг орқаси.
20. Кун А.Л. Очерк Кокандского ханства. – СПб., 1876.
21. Вельяминов-Зернов В.В. Торговое значение Коканского ханства для русских. ИРГО. – СПб, 1854.
22. Саид Магомед Худояр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89.
23. Туркестанский сборник. Том 26.
24. Небольсин П.И. Очерки торговли России с Средней Азии / Зап РГО. Кн. 10. – СПб, 1855.
25. Кун А.Л. Очерк Кокандского ханства // Известия РГО. Том XII. – СПб., 1876.
26. Путешествие Мир Исзат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году. Пер. и примеч. Соколова Ю.А // Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. Вып. LVXXVIII. Кн. II. 1956.
27. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. – Фрунзе., 1987.
28. Сапаралиев. Д. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до XIX в. – Бишкек, 1999.
29. Мирбабаев А.К. Историческое наследия Худжанда. – Душанбе, 1995.
30. Турсунов Н.О. Сложение и пути развития городского и сельского население северного Таджикистана XIX начала XX вв. – Душанбе., 1976.
31. Вельяминов-Зернов В.В. Торговое значение Коканского ханства для русских. ИРГО. – СПб., 1854.
32. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821.
33. Бейсембиев Т.К. Как источник “Тарихи Шахрухи”. – Алма-Ата, 1985.
34. ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 144-иш, 5 - 5-варақнинг орқаси.

♦ **Аннотация:** Мақолада XVIII аср бошларида ташкил топган Қўқон хонлигида давлат бошқаруви, унинг ички ва ташқи сиёсати, аҳоли ҳаёти, савдо-сотиқ ва иқтисодий ривож ҳақида маълумот берилган. **Таянч сўзлар:** Қўқон хонлиги, хунармандлик, ипакчилик, пилла, "чилла", калава, ипак ва ярим ипак матолар, савдо-сотиқ, савдогар.

♦ **Annotation:** The article provides information on public administration, domestic and foreign policy, life of the population, trade and economic development of the Kokand Khanate, which was formed at the beginning of the 18th century. **Key words:** Kokand Khanate, crafts, silkworm breeding, cocoon, "chilla", kalava, silk and semi-silk fabrics, trade, merchant.

♦ **Аннотация:** В статье представлена информация о государственном управлении, внутренней и внешней политике, жизни населения, торгово-экономическом развитии Кокандского ханства, которое сформировалось в начале XVIII века. **Ключевые слова:** Кокандское ханство, ремесла, шелководство, кокон, «чилла», калава, шелковые и полушелковые ткани, торговля, купец.

МАМЛАКАТИМИЗДА ДАСТЛАБКИ МАДРАСАЛАР ВУЖУДГА КЕЛИШНИНГ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

МАҲМУД НАСРУЛЛАЕВ

Самарқанд давлат
университети
Ўзбекистон тарихи
кафедраси доценти

Мамлакатимиз азалдан таълим тизими жуда тараққий топган ҳудуд сифатида шуҳрат қозонган. Инсоният тарихидаги илк уйғониш даври тамал тошини қўйган буюк энциклопедик олимларни айнан бизнинг Турон заминимиз етиштириб берганлигини бутун дунё тан олади. Бундай даҳо олимлар тарбияланишини тараққий топган таълим тизимисиз тасаввур этиб бўлмайди. Туркистоннинг мактаб ва мадрасалари IX-X асрларда дунёнинг энг илғор таълим масканлари сифатида шуҳрат қозонишга улгурган эди. Ривожланган илғор таълим тизимининг Ватанимиз ҳудудларида шаклланганлиги бежиз эмас. Чунки, унинг замирида энг қадимги даврлардаёқ вужудга келган таълим-тарбия аънаналари ётар эди.

Ортимизда таълим тизимининг шаклланиш жараёни оромий ёзувининг кириб келиши ва унинг базасида сўғд ёзувининг шаклланиши билан боғлиқ тарзда кечди. Бу тизимда ўқув, таълим-тарбия ишлари қандай ташкил қилинганлиги ҳақидаги маълумотлар жуда оз. Етиб келган маълумотларнинг энг ишончлиси "Авесто" китоби ҳисобланади.

Китобда ўша даврдаги маданий-маърифий ҳаётнинг барча соҳалари, жумладан, таълим-тарбияга оид қимматли маълумотлар мавжуд. Мазкур ёдгорликдаги айрим қайд ва иборалар, ном ва атамаларга кўра зардўштийликнинг илк куртаклари пайдо бўла бошлаган даврдаёқ Туркистон ва Хуросон халқлари яшаган минтақаларда таълим-тарбия хийла ривожланган. Ўша давр таълим жараёнида кундалик ҳаёт учун зарур барча билимлар ўқитилган, хунарлар ўргатилган. Айниқса, ҳарбий таълимга алоҳида эътибор берилган. Зеро, "Авесто"да 50 дан зиёд ҳарбий қуролнинг номлари тилга олинган.

Зардўштийлик қабул қилинган, ибодатхона – оташкадалар хузурида подшолик тасарруфидаги махсус мактаблар очилган. Уларнинг таълим тизими ишлаб чиқилган. Болалар 4 ёшгача ота-она қўлида, 5 ёшдан 8 ёшга қадар хусусий муаллимлар назорати ва тарбиясида бўлган. Қизлар 15 ёшгача, ўғил болалар 17 ёшгача жамоат ихтиёридаги мактабларда таълим олишган. Уларга маъқул (диний) ва манқул (дунёвий) билимлар мутаносиб тарзда ўқитилган: улар оташкада тасарруфидаги дармонгоҳ (поликлиника), сиҳатгоҳ (касалхона) лардан ўтишган, ўқиш бевосита ишлаб чиқариш, ижтимоий фойдали меҳнат билан қўшиб олиб борилган. Масалан, ўқувчи ва талабалар "қилни қирқ ёрадиган" устозлар раҳбарлигида доривор ўсимликлар йиғишга жалб этилган, ибодатхона ихтиёридаги ерларда турли юмушлар билан узлуксиз банд бўлишган, бадантарбия билан узлуксиз шуғулланишган. Таълим жараёнига аста-секин математика, астрономия, тиббиёт, тарих, ҳуқуқшунослик, гигиена сингари фанлар кўпроқ кириб борган. Ёшларнинг маънавий камолотини кўзлаб уларга зардўштийлик дини асослари, Ахурамазданинг фарзларию Зардўшт ўғитлари пухта ўқитилиб, диний дуолар махсус ёдлаттирилган. Иккинчи томондан уч яхши ишда сусткашлик қилмаслик: андишаи нек (яхши хулқ), гуфтори нек (яхши сўз), кирдори нек (яхши амал)ни ҳамиша эсда тутиш ҳамда уч ёмон ишдан – андишаи бад (ёмон хулқ), гуфтори бад (ёмон сўз) ва кирдори бад (ёмон амал)дан юз ўгиришга одатлантирилган. Ҳар бир зардўштийни пок ният, ҳалол қилиб вояга етказиш талабларидан келиб чиқиб, "Авесто"да тарбиячилар ва муаллимларнинг бурчлари белгиланган.

Устоз ҳақида гап кетганда, "Авесто"да уларни "шаҳару қишлоқларда, бутун мамлакатда маънавиятдан таълим берадиган, ўша йўлини тутганлари туфайли, хонадонларга янги анжомларни олиб кирадиган, халқ ардоғига соҳиб бўлган то-

ифалар сифатида олқишлаймиз", дейилади [1].

Қадимги даврдаги таълим тизими ҳақида бошқа манбаларда ҳам маълумотлар бор. Археологик қазишмалар жараёнида топилган осори-атиқаларда битилган ёзувларни ўрганиш шуни кўрсатадики, Ўрта Осиёда дастлаб сўғд, хоразм ёзувлари кенг тарқалган бўлса, милонинг I-минг йиллиги давомида буддистлар тарқатган ҳиндларнинг брахма ва карошти ёзувлари, кушон-бактрия алфавити [2: 146], манихейлар томонидан олиб келинган сурёни, христианларнинг эстрангело, кушон-эфталит, туркийларнинг миххат ёзувлари ҳам ишлатила бошлади. Саводхонлик даражаси жуда паст бўлган, ёзув асосан рухонийлар, зодагонлар, давлат аппарати ҳодимлари орасида тарқалган Эрондан фарқи равишда, Ўрта Осиёда аҳоли саводхонлиги анча юқори бўлган. Ўрта Осиёда, юқорида айтилганидек, турли ёзувлар тарқалган бўлсада, ўша даврдаги ёзувнинг асосини сўғд ва хоразм ёзувлари ташкил қилган [2: 176]. Турли ёзувларнинг мамлакат доирасида кенг тарқалиши, бир томондан, халқаро маданий, сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг ниҳоятда кенгайишининг натижаси бўлса, иккинчи томондан, таълим тизимининг жуда тараққий топганлигидан далолат беради.

Хитой императори Ян-ди (605-617 йй) томонидан VII асрнинг бошларида Самарқандга юборилган элчи Вей Цзениннинг ёзишича, Кан (Самарқанд) подшолигининг одамлари ниҳоятда моҳир савдогар ҳисобланишган. Подшоҳликдаги ҳар бир ўғил бола беш ёшга тўлганда ўқиш ва ёзишга, китобларда баён қилинган фикрларни ўзлаштириб олишга ўргатилган. Улар 20 ёшга киргач бошқа мамлакатларга савдо-тижорат ишлари билан жўнатила бошланган. Элчи фикрича, Кан мамлақати фуқаролари учун савдогарлик энг шарафли касб ҳисобланган [2: 176-279]. Демак, сўғдийларнинг ўша даврларда Тинч океани қирғоқларидан Ўртаер денгизгача бўлган ҳудудларда савдони ўз назоратлари остига олишлари бежиз эмас экан. Унинг замирида бу касб эгаларининг ва умуман сўғдийларнинг саводхонлик даражаси юқори бўлганлиги ётиши ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Дарғомдай йирик сув иншоотларининг қурилиши, Афросиёб, Варахша каби маҳобатли, кўркам биноларга эга бўлган шаҳарларнинг бунёд этилиши, мамлакатимиз ҳудудларида обсерваториялар барпо этилиб, куёш ва ой ҳаракатларининг ўрганилиши, фаслар алмашилиши сабаблари аниқланиши ажодларимизнинг ўз даври учун юксак билим ва кўникмалар соҳиби эканликларидан далолат беради. Бундай ютуқларга ҳам кенг қамровли ва ривожланган таълим тизимини шакллантириш орқалигина эришиш мумкин эди.

Лекин, афсуски, VII-VIII асрлар давомида амалга оширилган араб истилоси натижасида қадимги маданиятимиз ва таълим тизимимизга қақшатқич зарба берилди. Ибодатхоналардаги осори-атиқалар яқсон қилинди, нодир китоблар